

ОБЕРІГАЛЬНА ПЕДАГОГІКА СХІДНИХ СЛОВ'ЯН (VI–XIII СТ.)

Ольга РАДУЛ (Кіровоград)

Вивченням народного виховання давніх періодів вітчизняної історії займалися не так багато дослідників. Труднощі у їх дослідженні полягають, насамперед, у невеликій кількості писемних джерел, у яких лише побічно йдеться про різні сфери життєдіяльності простого народу. З-поміж вітчизняних істориків педагогіки, об'єктом дослідження яких, зокрема, були і давні періоди виховання дітей, можна виокремити тільки двох: С. Бабишина («Школа та освіта Давньої Русі», 1973; «Антология педагогической мысли Древней Руси и Русского государства XIV–XVII вв.», 1985) та Є. Сявавко («Українська педагогіка в її історичному розвитку» (1974), «Українська етнопедagogіка» (2002)). Починаючи з 90-х рр. XX ст. в окремих підручниках з історії педагогіки (зазначимо, насамперед, підручник О. О. Любара, М. Г. Стельмаховича, Д. Т. Федоренко (1999)), виокремлюються невеликі розділи з історії виховання на території сучасної України в додержавний час (виникнення Русі). Єдиним дисертаційним дослідженням, безпосередньо присвяченим вихованню дітей у давній період вітчизняної історії, є «Формування картини світу у дітей східних слов'ян» (2002) Т. В. Дяченко.

Реконструювати процес виховання дітей VI–XIII ст. можливо на основі синтезу різних наук – історії, археології, етнографії, фольклористики. Використовуючи дослідження цих наук, у даній статті зупинимося на оберігальній спрямованості народної педагогіки східних слов'ян.

Особливістю народної педагогіки східних слов'ян VI–XIII ст. була її оберігальна спрямованість, пов'язана з язичницькими віруваннями у добрі і злі сили. Дуалістичний анімізм, поділ духів на добрих і злих, берегинь і упирів, властивий раннім формам релігії. Східні слов'яни VI–XIII ст. пройшли вже цю стадію розвитку, молилися іншим богам, однак виникнення нових культів не означало відмирання попередніх, відбувалося нашарування нового на старе. Одухотворяючи й уособлюючи ці сили в богах чи демонах, люди давніх часів прагнули привернути увагу і знайти підтримку у перших і відсторонити останніх за допомогою заклинань, замовлянь, дій, застосування приємних богам і неприємних демонам зілля і предметів.

Особливого захисту потребували діти. Потреба в оберігальній педагогіці зумовлювалася високим рівнем дитячої смертності у ті часи, що засвідчує вивчення

антропологічних матеріалів. До 15-річного віку не доживало 40 % хлопчиків і 60 % дівчаток [11]. Зрозуміло, що рідні використовували різні засоби, які за тогочасними уявленнями могли захистити життя дітей. Це могли бути й особисті речі-талісмани (апотропеї), речі з охоронною символікою, дії та слова (замовляння) охоронного призначення.

Життя і виховання у давні часи мало синкретичний характер, різні сфери життя тісно перепліталися між собою, їх зв'язувальною ланкою було, насамперед, язичництво. Згідно з віруваннями давніх слов'ян, оберігальна педагогіка передбачала, передусім, надання дітям особистих оберегів. Для захисту від якогось-небудь конкретного зла достатньо було відтворити і тримати при собі модель «доброго» духа. Численні амулети-апотропеї безпосередньо через себе, свою зображальність і виконували свою охоронну функцію [4, с. 82]. Дорослі із народженням дитини, піклуючись про її життя і здоров'я, виготовлялися спеціальні обереги, найпоширенішими з яких були привіски-амулети.

Привіски-амулети носили діти східних слов'ян на всій території розселення у язичницький період та епоху двовір'я. Різноманітні обереги мали знаки сонця, місяця, вогню, води, рослин, тварин, квітів, «дерева життя». До оберегів належали ікла або щелепи тварин, різноманітні зооморфні привіски, сокирки, мініатюрні ложечки, ключі, бубенці, гребінці, лунниці, колти та змійовики. Розкопки давньослов'янських поховань доводять, що більшість оберегів належала жінкам і дівчаткам.

Археологічні дослідження дитячих поховань засвідчують, що, зазвичай, амулети-обереги підвішувалися на ланцюжках, що носилися на грудях, переважно з лівого боку. Вони могли кріпитися до пояса, їх розміщували серед нагрудних чи шийних прикрас, у намисті, дівчаткам прикріплювали й до скроневого вінця, вплітали у волосся. Інколи привіски підвішувалися за допомогою шкіряних ремінців.

Діти носили обереги окремими підвісками та в наборах. Набори амулетів трапляються не так часто. Підтвердженням того, що і діти мали низку оберегів є, зокрема, розкопки курганів IX–XII ст. на р. Кеза Тверської області, серед яких виявлено і дитяче поховання. В ньому до бронзового ланцюжка кріпилися бронзова ложечка, хрестик і бубенці [1]. Ложка, яка є найбільш частою знахідкою у комплексах амулетів, символізувала благополуччя, хрестик у цьому разі, ймовірно, був знаком сонця чи вогню, чи простору (чотири сторони світу), бубенці слугували охороною від злих сил: під час найменшого руху вони починали ледве дзвеніти, що мало якість магічне значення. Таким

набором батьки забезпечували дитину від дії злих сил і водночас сприяли дії добрих.

Оберігальна символіка наносилася батьками і на дитячі речі, зокрема, на дитячі іграшки. Це підтверджує знахідка з посаду Білгорода Київського (X–XIII ст.). Археологами було виявлено дитячу іграшку – мініатюрний світильник на високій ніжці, який імітував великий. На його верхньому блюдечку був накреслений знак вогню [15].

Традиційною педагогікою східних слов'ян оберегами дітей вважалися й писанки, які знаходять у дитячих похованнях. Писанки були важливим предметом язичницької культури з давніх часів, мали зв'язок із поклонінням родючості. Виготовлення писанки пов'язано з дохристиянським звичаєм зустрічі весни. Яйце символізувало весняне відродження сонця і всієї природи, було синонімом джерела життя і Всесвіту, тому й на писанках відтворювалися архаїчні уявлення про Всесвіт [16, с. 321–322]. Сама писанка і зображення на ній, за уявленнями слов'ян, оберігали дитину у цьому житті і, покладені у могилу, після її смерті.

Живучість давніх уявлень у народі була настільки сильною, що охоронні знаки на дитячі речі наносилися дорослими і протягом наступних століть. Це підтверджує зображення дитячої колиски, яке вміщено у книзі А. Чекалова «Народная деревянная скульптура русского Севера» (М., 1974, рис. 44). На ній зображено сонячні знаки й схематична людська фігура з піднятими до неба руками. Сонце показано з трьох позицій, але досить незвичних. Середня позиція, яка завжди і різних предметах розміщувалася вище крайніх і завжди знаходилася нібито в зеніті, тут, навпаки, опущена – сонце знаходиться нижче лінії горизонту, яка позначена двома сонцями: одним, що сходить, і другим, яке заходить. Тобто орнаментальні обереги колиски розраховані на нічний час, коли в хаті сплять і нікому наглядати за дитиною. Тому тут і підкреслено існування сонця у світовій системі навіть уночі, коли воно не світить людям, його не видно у підземній течії від заходу до сходу, але яке оберігає дитину. Якщо у XIX ст. наносилися оберігальні знаки на дитячу колиску (хоча в цей час, можливо, за традицією), то зрозуміло, що в давні часи це було загальнонародним явищем.

Язичницькі уявлення були настільки сильними у східнослов'янському середовищі, що ще у XIX ст. у колиску, щоб дитина спала спокійно, клали різні речі – обереги: гребінець, веретено, хліб (як знак життя і добробуту), ніж (як охорона від злих сил) [9, с. 328; 6, с. 70]. Як наголошував історик XIX ст. М. Сумцов, у старі часи навіть у дворянських родинах дотримувалися давніх звичаїв та клали в колиску

хлопчика маленький лук і стрілу, а в колиску дівчинки – пряслице [18, с. 406]. Подібні дії були властиві багатьом народам світу.

Народна педагогіка передбачала оздоблення охоронною символікою одягу дітей. Спеціальною вишивкою мати гаптувала комір, рукава, спід дитячого одягу. У такій вишивці панувала ідея землі: невеликі рослини, пташки, що ходять по землі, квіти, інколи ідеограма засіяного поля, ромби з гачками, криволінійні свастики. Звичайно, орнаментика подолу відома тільки за етнографічними матеріалами. Однак деякі археологічні знахідки підтверджують існування рослинного орнаменту на одязі дітей східних слов'ян VI–XIII ст. Це переважно комірці сорочок, які розшивалися золотими нитками [17, с. 517]. Отже, вибір батьками мотивів для вишивки зумовлювався не тільки декоративністю, обиралися й такі, що виконували функцію апотропеїв. З часом усі вони поступово втратили первісне значення оберегів та перетворилися на орнаментальні мотиви, однак ромби з гачками залишилися одним і з основних елементів селянського геометричного орнаменту XIX–XX ст. на великій території розселення східних слов'ян.

В одязі дітей, вишивці давніх слов'ян використовувався червоний колір, який у багатьох народів у давнину символізував життєдайні сили природи, йому приписувалася магічна властивість сприяти життєвим силам людини [12, с. 238].

На дитячий одяг батьки нашивали бляшки, на багатьох із них нанесений рослинний орнамент, зображення птахів, тварин тощо, що мало не тільки естетичне, а й охоронне призначення.

Оберегом у давніх слов'ян був і пояс, яким обов'язково підв'язувалася дитяча сорочка. Сакральне значення пояса, ймовірно, має тісний зв'язок із вірою в магічну силу кола, що замикає простір. Тому, вірогідно, на початковій стадії пояс сам по собі був магічним оберегом, який сприяв щастю й удачі того, хто його носив. Давні вірування були настільки міцними, що навіть у XIX ст. пояс визнавався оберегом, з яким пов'язано підперізування дитини під час хрещення [12, с. 230]. Так дитина отримувала талісман, з яким проходило все її життя.

Чоловічі пояси, зокрема й пояси хлопчиків-підлітків та юнаків, виготовлені зі шкіри, часто прикрашалися пряжками, накладками, ремінними роздільниками, кільцями. До поясних кілець, переважно жінки й дівчатка прикріплювали різноманітні привіски-обереги.

Охоронне значення мали і прикраси, які носили діти, особливо дівчатка. Браслети, персні, маючи форму кола, безпосередньо були апотропеями, до того ж на деякі вироби наносилася оберегальна символіка.

Язичницькими охоронними символами були насичені різноманітні побутові предмети, що оточували дитину, найбільше посуд. Глиняний посуд прикрашався орнаментом із горизонтальних смуг, хвиль і зигзагів. Хвильовий орнамент символізував воду. Численні вироби із солярними знаками знаходять археологи на всій території розселення східних слов'ян.

Охоронні знаки наносилися на предмети праці, пов'язані з виготовленням одягу (обробітком льону, прядінням і ткацтвом), – на прялки, гребні, вальки тіпалки, якими користувалися дівчатка підліткового віку та жінки. Одяг людини за анімістичними віруваннями повинен був виготовлятися з усіма замовляннями, тому солярні знаки, хід сонця і навіть картина світу наносилися на предмети праці, за допомогою яких виготовлявся одяг [16].

Давні слов'яни у власному житті зберігали і спеціальні речі, які, на їх думку, мали захисні властивості й охороняли житло та їх мешканців, зокрема, й дітей. До них відносяться кам'яні знаряддя праці й зброї, а також белемніти – «громові стріли».

Оберегальне значення мали й деякі обряди, пов'язані з народженням та життям дітей, частина яких збереглася і в XIX ст. Багато охоронних дій відбувалося на початку життя дитини, оскільки смертність малих дітей була високою. Такими охоронними обрядами були обрізання пуповини на металевих чи кам'яних знаряддях праці, які, як уважалося у різних народів світу, мали цілющі властивості; ховання дитячого місця у сакральних місцях хати (біля входу або під піччю) [6; 14; 19 та ін.]; обряди залучення дитини до родини, домашньої оселі, першого укладання дитини в колиску, першого купання тощо.

Страх батьків перед шкідливою силою для новонародженого спричиняв інші найрізноманітніші форми протидії цій силі. Активним народно-педагогічним оберегальним засобом стали певні імітації й інсценування, ритуальні ігри і танці, які мали яскраво виражений сакральний смисл.

Священний характер мав танок смерті і ритуальні танці навколо дитини. Танцюючи біля коліски помираючої дитини, мати неначебно контактувала зі смертю, відганяла і вбивала її.

Не менш дієвим оберегальним засобом був обряд імітації поховання дитини. Обряд був розрахований на обман злих сил, що роблять дитині боляче. Як зауважує російська дослідниця В. Єрьоміна, обряд імітації поховання – явище, властиве не тільки слов'янському світу, він був одним із багатьох у загальній системі оберегів дитини [8, с. 70], залишки якого збереглися у XIX ст. Так, у

білорусів у момент нападу «родимця» в хаті ставало урочисто тихо. Мати накривала дитину білим покривалом і, тримаючи над нею «громову» свічку, обкурювала ладаном чи смолою. Тобто атмосфера в хаті була такою, що стороння людина могла подумати, що в хаті хто-небудь шойно помер. Уважалося, що саме так подумав і смерть, послана за дитиною, і тому не торкнеться її [8, с. 70–71].

Якщо дитина була слабкою і її життю загрожувала небезпека, то у багатьох народів, зокрема, і східних слов'ян, виконувався обряд її «перенародження». Зокрема, у Росії ще у XIX ст. мати ставала на те місце, де відбувалися пологи, брала дитину і за допомогою повивальної бабки до трьох разів протягувала її через комір своєї сорочки зверху донизу [8].

Традиційна педагогіка східнослов'янських народів знала ще одну форму оберегального ритуалу. Замість удаваного поховання у разі загрози життю немовляти, його начебто продавали. Наприклад, в Україні у XIX ст. хвору дитину вдавано «продавали» за кілька копійок якому-небудь перехожому, жебраку, мандрівнику або комусь із родичів. Такий обрядовий продаж відбувався, якщо в сім'ї діти до цього помирали. Часто «покупцем» дитини була родичка чи сусідка, у якої всі діти були живі. Викуповуючи свою дитину, батьки начебто переконували злих духів у тому, що це чужа дитина, «куплена», а значить шкодити їй і вбивати її немає потреби. Подібними є традиційні форми повернення дитини через вікно, трубу тощо, щоб смерть не загрожувала їй.

Залишки ритуального продажу дитини у східних слов'ян відбилися і в дитячій грі «Кумки», що була популярною у російських дівчаток у першій половині XIX ст., яку описує один із перших збирачів народної старовини О. Терещенко у книзі «Быт русского народа» (1847 р.).

Дослідник народних вірувань, історик XIX ст. М. Біляшівський наводить таке повір'я, що побутувало у селян Південної та Західної Русі: сім'я, у якій діти помирали в ранньому віці застосовували особливий прийом для запобігання таких випадків і надалі. Ховаючи померлу дитину, на її груди клали замкнений замок і викидали ключ від нього, начебто замикаючи так смерть у могилі останньої дитини. Давність цього звичаю засвідчили проведені у 1891р. розкопки слов'янського кургану, датованого орієнтовно VIII–X ст. У ньому було знайдено скелет дитини більше семи років, на грудях якої лежав залізний замкнений замок архаїчної форми і без ключа [2, с. 109].

Із запобіганням дитячої смертності пов'язані й вірування, які наводить О. Малинка.

Дитяче місце після народження дитини закопували у землю. Якщо новонароджене дитя помирало, то дитяче місце відкопували і розкидували його по городу, щоб і діти росли, як росте трава в городі. У разі, якщо і цей спосіб не допомагав і наступні діти помирали, то разом із дитячим місцем закопували живими півня і курку або ж двох ляльок із ганчір'я, що символізували чоловіка і жінку, які були своєрідною жертвою для умилювання якогось божества [14, с. 263].

Під впливом язичницьких вірувань східні слов'яни застосовували різноманітні способи, на їх думку, дієвої боротьби із дитячими хворобами, залишки яких існували ще у XIX ст. Так, поширеними були різноманітні види магічного передавання хвороб. Хвороба передавалася землі, деревам, тваринам, людям і різним предметам. Щоб перенести хворобу на дерево, писав відомий етнограф Д. Зеленін, зазвичай, обирали молоде сильне дерево, яке росло у лісі. В середині стовбура такого дерева робили повздовж розріз і через цю щілину, розширивши її, протягували хвору дитину: для хлопчика обирали дуб, а для дівчинки – березу або осіку [9, с. 286]. Нагадаймо, що давні слов'яни особливо вшановували саме ці дерева. Білоруси використовували дула ще живих дерев, які вже прогнили або підгоріли.

У Пермській губернії хвору грижею дитину батько і мати несли в ліс до двох дубків, що росли поряд, і тричі передавали дитя один одному між деревами [3, с. 110]. Дослідник слов'янських звичаїв, історик першої половини XIX ст. М. Максимович повідомляє, що українці в останній четвер травня у хворі дитини зрізали трохи нігтів і волосся та забивали у сирий дуб [13, с. 6]. Зазначимо, що четвер у слов'ян-язичників називався Перуновим днем, а дуб – деревом Перуна, тобто у такий спосіб дитиною опікувався начебто всемогутній бог. Подібних прикладів безліч.

Слов'яни виникнення деяких хвороб приписували воді й землі. Водночас, використовували й цілющі властивості води. Зокрема, М. Максимович зауважив, що знахарки, почувши перший грім навесні, набирали води з криниці й обмивали нею дітей від пристриту; у відварі святої верби купали хворе дитя при світлі повного місяця із певними примовляннями [13, с. 28, 31].

Деякі дії, спрямовані на зцілення дитини, пов'язувалися з очисною силою вогню. У народній медицині існує так зване перепікання, тобто повторне «випікання» дитини на хлібній лопаті [9, с. 316]. У білорусів хвору дитину або здорову розгойдували перед розпаленою піччю [3, с. 164]. Інколи матері спалювали дитячі

сорочки, зняті з хворих дітей, у купальському вогнищі.

Народна педагогіка східних слов'ян дієвим оберегом дитини вважала слово (ім'я), пісню, заклинання (замовляння). Наші пращури язичники, як і їх охрещені нащадки, вірили, що словом можна зцілити людину і наслати на неї хворобу, позбавити від небезпеки або занепасти. Слово могло надати воді, зіллу, різним речам цілющу або згубну силу.

Одним із поширених оберегів у різних народів світу, зокрема й слов'ян, був звичай приховувати ім'я, що давалося під час народження. Його застосовували у разі, якщо в сім'ї часто помирили діти. Коли дитина народжувалася слабкою, різні імена викрикувалися в пічну трубу, а називали тим ім'ям, при вигукуванні якого дитина переставала плакати. За народними віруваннями, вдале та щасливе ім'я здатне запобігти хворобам, тому, якщо дитина часто хворіла, вважалося, що це відбувається через погане ім'я і його треба змінити. Існувала особлива форма звичаю зміни імені під назвою «викидання імені на сміття» [8, с. 71–72]: батьки дитини вимітали з хати сміття і разом з ним виносили на двір дитину та залишали її там; раніше попереджені кум і кума заносили її назад, однак уже з новим ім'ям. Тобто, дитина «викидалася» разом із сміттям, а їй на заміну приносили нову здорову дитину.

У росіян вважалося, що неприємне на слух ім'я має велику перевагу: воно може відлякати або обманути сили духів, вороже налаштованих до дитини. Тому негарні і принизливі імена давалися у сім'ях, у яких часто помирили діти.

Сакральними оберегальними явищами були і заклинали пісні та пісні з накликанням смерті дитині, зокрема. Водночас із колисковими піснями (заклинаннями-молитвами) існували і пісні-заклинання із закликанням смерті, які мало чим відрізнялися від колискових, оскільки мали ту ж охоронну мету. Пісня-замовляння повинна була сприяти збереженню здоров'я дитини за будь-яку ціну, або прямим заклинанням від бід та лиха, або ж запобіганням нещастя через удаваний, «обманий» заклик смерті. Приклади таких колискових, що побутовали у росіян ще у XIX ст., наводить П. Шейн [5, с. 23].

Із наданням слову матеріального значення заснована віра давніх людей у замовляння. Замовляння були язичницькими заклинаннями-молитвами майже на всі випадки життя, зокрема, й оберегом від хвороб, зурочення дитини тощо.

До XX ст. увіліла низка східнослов'янських замовлянь, пов'язаних із життям і здоров'ям дітей, що мають давнє коріння. Зокрема, у Харківській губернії вважали, що дитину, яка страждала на безсоння, треба було три дні поспіль увечері, коли зайде сонце, а потім зранку до сходу сонця віднести до курей на

сідало, потримати її над сплячими курми і три рази промовити: «Як піду я в ліс, а в лісі зміївна, а в неї син Максим, а в мене син (ім'я); ми-ж покумимся, ми-ж посестримось. Зміївно, зміївно! Візьми у мого сина (ім'я) мишниці, і ранній і пізній, і нічний і полуночний, і зоряні, і вечірні!» [10, с. 737–738]. Як, бачимо, у цьому примовлянні відчутний давній культ змії, а також, згідно з язичницькими віруваннями східних слов'ян, кури стають жертвами-замінниками, які повинні були перейняти на себе дитячі страждання.

Здавна хвороби у різних народів мали форму демонічної істоти. Такими ж мислилися й збудники дитячих хвороб Забобонне уявлення народу наділяло людськими рисами «плаксу», «криксу», «родимчик», тому виникли такі назви хвороб, як Ревун, Вопун, Щекотун, Полуношниця, Крикливець тощо. У багатьох примовках «крикливиці», «неспачки», «полуношниця» повинні перейняти на себе різні сили та явища природи, яким поклонялися східні слов'яни. Зокрема, у росіян XIX ст. примовляли так: «Зоря-зоряниця, Красная девица, Возьми от младенца (имя) крик, А ему дай некрик» [3, с. 144]; в українців XIX ст.: «Дубе, дубе! Ти чорний: у тебе, дубе, білая береза, у тебе дубочки синочки, а у березочки дочки. Тобі, дуб і березо, шуміть та густі, а рожденному, хрещеному рабу Божому Івану спать та рости» [7, с. 141] та ін.

Отже, вірування давніх слов'ян у добрі і злі сили відбилися у поглядах на виховання дітей, зумовивши виникнення оберегальної народної педагогіки. Прагнучи захистити життя і здоров'я дітей, батьки виготовляли дітям особисті обереги-амулету, оздоблювали охоронною символікою дитячі іграшки, одяг, дитячі речі, побутові предмети. Захистом дітей були й різноманітні обрядові й необрядові дії, які, насамперед, супроводжували народження дитини та перші дні і місяці її життя, імітації та інсценування смерті і продажу, шляхи боротьби з дитячими хворобами. Давні слов'яни надавали слову матеріального значення, яке могло захистити, уберегти дитину від дії ворожих сил. Дієвими оберегами-словами вважалися ім'я, пісня (колискова), замовляння.

БІБЛІОГРАФІЯ:

1. Арсланова Ф. Х. Работы Калининского отряда / Ф. Х. Арсланова, Е. В. Бодунов, Н. И. Ивановская и др. // Археологические открытия 1974 года. – М.: Наука, 1975. – С. 50–51.
2. Беляшевский Н. Несколько слов переживаний в области внешней культуры / Н. Беляшевский // Киевская Старина, 1892. – Т. 37. – № 4. – С. 105–111.
3. Болтарович З. С. Народна медицина українців / З. С. Болтарович. – К.: Наукова думка, 1990. – 231 с.

4. Боровский Я. Е. Мифологический мир древних киевлян / Я. Е. Боровский. – К.: Наукова думка, 1982. – 104 с.

5. Великорусс в своих песнях, обрядах, обычаях, верованиях, сказках, легендах и т.п. Материалы собранные и приведенные в порядок П. В. Шейном. – М.: Советская Россия, 1989. – 160 с.

6. Гаврилок Н. К. Картографирование явлений духовной культуры (По материалам родильной обрядности украинцев) / Н. К. Гаврилок. – К.: Наукова думка, 1981. – 280 с.

7. Грушевський М. С. Історія української літератури: в 6 т. 9 кн. / М. С. Грушевський. – Т. I. – К.: Либідь, 1993. – 392 с.

8. Еремина В. И. Ритуал и фольклор / В. И. Еремина. – Л.: Наука, 1991. – 207 с.

9. Зеленин Д. К. Восточнославянская этнография / Д. К. Зеленин. – М.: Наука, 1991. – 511 с.

10. Иванов И. Знахарство, шептание и заговоры (В старобельском и купянском уездах харьковской губернии) / И. Иванов // Киевская Старина. – 1885. – Т. 13. – № 12. – С. 730–744.

11. Козюба В. К. Історико-демографічна характеристика давньоруської сім'ї (за матеріалами історичних та археологічних джерел) / В. К. Козюба // Археологія. – 2001. – № 1. – С. 29–31.

12. Лебедева А. А. Значение пояса и полотенца в русских семейно-бытовых обычаях и обрядах XIX–XX вв. / А. А. Лебедева // Русские: семейный и общественный быт. – М.: Наука, 1989. – С. 229–248.

13. Максимович М. О. Дні та місяці українського селянина: пер. з рос. / М. О. Максимович. – К.: Обереги, 2002. – 189 с.

14. Мальника А. Родыны и хрестыны (Материал собран в м. Мрине, Нежинского уезда) / А. Мальника // Киевская Старина. – 1898. – № 5. – С. 254–286.

15. Мезенцева Г. Г. Новые исследования древнего Белгорода Киевского / Г. Г. Мезенцева // Археологические открытия 1968 года. – М.: Наука, 1969. – С. 329–330.

16. Рыбаков Б. А. Язычество Древней Руси / Б. А. Рыбаков. – М.: Наука, 1988. – 784 с.

17. Рыбаков Б. А. Язычество древних славян / Б. А. Рыбаков. – М.: Наука, 1994. – 608 с.

18. Сумцов Н. Ф. Культурные переживания / Н. Ф. Сумцов // Киевская Старина. – 1889. – Т. 26. – № 8. – С. 402–427.

19. Сумцов Н. Ф. Слобожане. Історично-етнографічна розвідка / Н. Ф. Сумцов. – Харків: «Союз», 1918. – 240 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Радул Ольга Сергіївна – кандидат педагогічних наук, професор, професор кафедри педагогіки дошкільної і початкової освіти Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

Коло наукових інтересів: історія вітчизняного виховання.